

SZEMLE

NÉPISÉGTÖRTÉNET

EGY EMBERÖLTŐ leforgása alatt a magyar élet annyira átalakult, az életkérdések megfogalmazás, sőt gyakran tartalom tekintetében is annyira-megváltoztak, hogy ezzel történettudományunknak is számolnia kellett. Az új igényeknek, új kérdéseknek megfelelően új tudományágak és új rendszerek alakultak ki s vannak kialakulóban ma is.

A háború utáni évek nagy eseménye a *szellemtörténet* módszerének jelentkezése volt, mely lehetővé tette történészeinknek, hogy a nemzeti katasztrófa után természetszerűleg következő nagy önvizsgálat során a magyar szellem önmegvalósító erejét szemléltessék történetünkben. A magyarságot ellenségei nemcsak országrészekről, nemzet-testvérekről fosztották meg, hanem küldetését s ezeréves dunavölgyi szerepének jogosságát és értelmét is kétségbe akarták vonni, úgy, hogy propagandájuk nyomán már-már saját magunkba vetett hitünk is ingadozni kezdett. A szellemtörténeti iskola kétségbevont nemzeti hivatásunkat tisztázta és igazolta, a magyar állameszme és politikai gyakorlat mindenkori korszerűségét és a magyar életterben minden más rendező elvet és gyakorlatot kizáró egyedüli helyességét bebizonyította, a keresztény művelődés és ősi hagyományaink sajátos ötvözetéből létrejött nemzeti kultúránk eredetiségét és európaiságát megállapította, igazabb történelmet akart adni azáltal, hogy a történelmi korszakot az utókor hibás, anachronisztikus felfogásának kiküszöbölésével a mindenkori sajátos korszellemből kísérelte meg magyarázni s történelmünknek pártpolitikai és felekezeti indítékokból fakadó különböző szemléletei fölött igyekezett a nemzeti egység szempontját érvényesíteni.

A magyar történettudománynak ez a nagy nemzedéke, a szellemtörténeti iskola, a módszer- és anyagadta lehetőségekhez képest teljesítette a maga feladatát, feleletet adott azokra a kérdésekre, melyeket hozzá intézett a kor s kétségkívül továbbra is értékes eredményekkel fogja alkalmazni módszerét a maga területén.

A magyar élet új alakulása azonban felvetett olyan kérdéseket is, melyekre a történettudomány egyedül a szellemtörténet eszközeivel nem tud feleletet adni. Trianon tanulságai s az Európa arcát átformáló modern eszméáramlatok mind általánosabb elégedetlenséget keltettek a XIX. század társadalmi rendjével szemben, mely egyrészt a társadalom szervezeteinek (állam, hivatásszervezet, termelési üzem, stb.) elgépesítése és elspeciálizálása által, másrészt a félreismert és túlbecsült egyéniség szabadjáraengedése által az embert kitepte addigi szerves életközösségeiből, megteremtve a »közélet« ellentétéként a »magánéletet«, felmentve az egyént a társadalmi megkötöttségek alól, egyúttal azonban megfosztva őt az igazi életközösségek anyagi és erkölcsi támogatásától. A mai ember érzi már, hogy élete, mely fölött szabadabban rendelkezhetik, mint valaha is bármely kor embere tehetette, éppen a társadalmi egységek korlátainak lerombolása által megüresedett s ezért öntudatlanul is arra törekszik, hogy belekapcsolódjék valamilyen szerves életközösségbe, melyen belül mindenirányú (gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai, világnézeti) életfunkcióját egyaránt kiélheti. Így nyerik ma vissza jelentőségüket a természetes, »totális« életközösségek, mint a csa-

lád, faj, nép, tájhaza, s ezzel párhuzamosan a történelmi érdeklődés is az ilyen »kollektív egyéniségek« multja felé fordul.

Ezzel párhuzamos jelenség a népnek, a névtelen milliónak politikai síkon megnövekedett súlya. Egy nemzet politikai igényeit ma már nemcsak állameszméjének és szervezési gyakorlatának fölénye biztosítja, hanem elsősorban az, hogy a magáénak tartott életeret hogyan tudta és tudja számbelileg és munkájával kitölteni. A magyarságnak éppen ezt az utóbbi képességét vonta kétségbe Trianon s tagadják ellenségei a multa vonatkozólag is. A nemzet a történettudománytól várja a feleletet arra, hogy a magyar népi erő meg tudott-e birkózni azzal a feladattal, melyet a nemzet hivatása és szerepe rótt ki rá. Ha az a válasz, melyet a történettudomány erre a kérdésre ad, igenlő, a nemzet felbecsülhetetlen erkölcsi támaszt nyer benne a jövőre.

Ennek a természetes és helyes kettős érdeklődésnek kielégítésére hivatott a magyar történetírás új ága, a *népiségtörténet*. Tárgyát a fentebb elmondottak már nagy vonalakban érzékeltetik; Mályusz Elemér, ennek a tudományágnak magyar úttörője, egy évtizeddel ezelőtt így fogalmazta meg: »a nép öntudatlan élete és kulturális tevékenysége«. Ehhez a meghatározáshoz tulajdonképpen alig van hozzátenni való, legfeljebb közelebről magyarázhatjuk, mikor azt mondjuk, hogy népiségtörténet alatt a népi társadalom történeti életformáinak és ezen életformákon belül a földrajzi, faji, nyelvi adottságoknak s a gazdasági, társadalmi, művelődési és világnézeti életfunkcióknak és alkotásoknak kutatását értjük.

Bár nem lehet célunk, hogy itt a népiségtörténet rendszerét és módszerét részletesen kifejtjük, ezeknek néhány alapvető vonását mégis szükségesnek tartjuk leszögezni.

A rendszer tekintetében a népiségtörténetnek két egymásraépülő és szervesen összekapcsolódó ága van, a *település-* vagy *népesedés-történet*, mely az ember és a táj viszonyát, a népi életközösség tájkeretét tárgyalja (a település és életfolytatás táj-, növény- és állatföldrajzi tényezőit; a település kronológiáját, szervezetét, menetét, formáit; a települési s a távolabbi ú. n. élet-területen folytatott kulturmunkát és annak tájalakító eredményeit) és a *társadalomtörténet*, mely a népi közösségek életformáját és életfolytatását, gazdasági (pásztorokodás, erdő- és mezőgazdálkodás, ipar, kereskedelem), társadalmi (család, nemzetség, faluközösség, falucsoport, táj, mezőváros, nagyváros, városi hatáskörzet s más társadalmi formációk és viszonylatok), művelődési (tárgyi és szellemi kultúrjavak) és világnézeti (hitvilág, erkölcs, közvélemény, politikai tudat) életfunkcióit és ezek eredményeit, alkotásait ismerteti, tekintettel más életközösségek hasonló életfunkcióira és alkotásaira, melyeknek hatását s e hatásnak a helyi viszonyokhoz való hasonlúsát és továbbalakulását is leméri és beilleszti az egységes képbe.

Ami a módszert illeti, a népiségtörténet a sajátos történeti diszciplínákon (írott források felkutatása, kritikája, rendszerezése, stb.) kívül igen nagy mértékben rászorul más tudományok eredményeire, mint amilyenek a földrajz, geológia, növénytan, állattan, nyelvészet, élettan, egészségügy, közigazdaság, statisztika, régészet, néprajz és végső fokon a tulajdonképpen szellemtudományok: a vallás-, egyház-, művészet-, zene- és irodalomtörténet. A népiségtörténet »segédtudományai« között egészen különleges helyet foglal el a társadalomtudomány, melynek nemcsak részeredményeit, hanem egész rendszerét és szótárát át kell vennie s mely így rendszeri és módszerei alapjává lesz a népiségtörténetnek, ugyanúgy, mint ahogy a szellemtörténet hasonló céllal a filozófiát és a szellemtudományokat igénybe vette, tőlük kölcsönözve metódusának és fogalmainak jórészét.

A MAGYAR NÉPISÉGTÖRTÉNET olyan kiváló előfutárral dicsekedhetik, mint *Bél Mátyás*, aki hatalmas, de befejezetlenül maradt politikai- és ember-földrajzi művében (Notitia Hungariae novae historico-geographica, 5 kötet, Bécs, 1735–42.) nemcsak a maga korának viszonyait rögzítette szokatlanul sokoldalú érdeklődésével és éleslátásával, hanem kísérletet tett történeti szempontok érvényesítésére is. Követői közül *Benkő József* Erdélyt dolgozta fel, (Transilvania, 2 kötet, Bécs, 1778.), munkája azonban, bár kora színvonalán áll, nem éri fel Bél alkotásának korszakos jelentőségét. A magyar helyrajzi irodalom Bél kezdeményezésétől máig mennyiségi szempontból állandó és töretlen növekedést mutat, keretein belül a helytörténeti vonatkozások is mindinkább előtérbe jutottak, (*Szirmay Antal* könyvei, Zemplén, Ugocsa és Szatmár megyékről – 1803–1810 – történeti utalásokban például már igen gazdagok), de sem módszer, sem mondanivaló tekintetében sokáig nem jelentett komoly haladást Bél életművével szemben. Bár közben *Teschedik Sámuel* (Der Landmann in Ungarn, Pest, 1784) és *Berzeviczy Gergely* (De conditione et indole rusticorum, 1802) írásai a magyar népi életforma megismerése terén megtették a döntő lépéseket, helytörténeti irodalmunk hosszú évtizedekig nem találta meg a kapcsolatot terület és népiség között, a két probléma párhuzamosan, a találkozás lehetőségének kizárásával futott tovább a maga útján s a népiségtörténet tudománya még a Bél-féle tapogatózó kísérlethez képest is hátramaradt.

A nemzetiségi kérdés komolyra fordulása adta meg az első alkalmat arra, hogy terület és népiség viszonya tudományos vizsgálódás tárgya lehessen. A földrajzi nevek (falvak, városok, folyók, hegyek, dülök nevei) nyelvi eredete iránti etimologizáló érdeklődés, mely már Anonymusnál fellelhető s melynek mult század eleji romantikus képviselője, Horváth István kétesértékű halhatatlanságot is szerzett, éppen a nemzetiségi prioritás vitái során fejlődött ki tudományos diszciplinává, népiségtörténetünk egyik legkorábban kialakult segédtudományává. A hely- és dülönevek gyűjtését *Révész Imre* már 1851-ben sürgette és *Pesty Frigyes* a század közepén hivatalos segédlettel az egész országra kiterjedő akció során hatalmas, bár vegyes értékű anyagot gyűjtött össze s megírta az első tudományos igényű magyar toponimiai művet (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben, Budapest, 1888, csak egy kötet jelent meg). Sajnálatos jelenség és helynévkutatásunk eredményességét ügyszólván napjainkig meghiúsította azonban az, hogy a helynevek nyelvészeti magyarázatával és az ezekből levonható helytörténeti tanulságokkal sokáig nem céhbéli nyelvészek, hanem történészek foglalkoztak, úgy, hogy elkerülhetetlen tévedéseik miatt ilyenirányú munkásságuk nagyrésze hiábavaló volt.

Több eredményt mutathat fel a háború előtti magyar helytörténeti irodalom. A megyei, sőt községi monográfiáknak egész könyvtárra menő sora jelent meg, köztük nem egy a maga korában magas színvonalú tudományos teljesítmény volt. Ezen a téren is *Pesty Frigyesé* az úttörés érdeme, *Szörény és Krassó megyék helytörténete* (1878–85) iskolát teremtett. *Pesty* munkásságán kívül, melyet, csak úgy mint követőit, elsősorban a gyűjtött gazdag helytörténeti anyag tesz maradandóvá, *Orbán Balázs* (A Székelyföld leírása), *Borovszky Samu* (Csanádmegye monográfiája), *Karácsonyi János* (Békésmegye monográfiája), *Márki Sándor* (Aradmegye monográfiája) és *Tagányi Károly* (Szolnokdoboka és Nyitra megyék monográfiái) művei, továbbá az egyházi, püspöki és rendi birtoktörténetek (Békefi Remig, Erdélyi László és Bunyitai Vince szerkesztésében) jelentenek ma is komoly értéket. Közös hiányosságuk azonban, hogy az óriási nyersanyagot nem tudták megeleveníteni, helytörténeteik (a birtoktörténetek kivételével) nagyrészt csak az illető területen lezaj-

lott országos események felsorolását s a birtokos osztály életének néhány (rendesen politikai, közigazgatási és birtokjogi) vonását tartalmazzák, többségüknél a községek alfabetikus névsora és az azokra vonatkozó történelmi adatok száraz, összefüggéstelen felsorolása szervesen független alkot. A népéletnek úgyszólván egyetlen vonása, a lakosság nemzeti és hovatartozása kötötte le figyelmüket, de az írók nyelvészeti és társadalomtörténeti iskolázatlansága ezen a téren is számos tévedést és még több hiányt okozott. Pedig a népi társadalom történetének kérdéseit éppen ez a tudós nemzedék vetette fel, Pesty ma is helytálló oldalakat írt a bán-sági román népi társadalomról, Tagányi pedig elsőnek hirdette a népi jogszokások összegyűjtésének szükségességét. Nem volt meg azonban bennük a problémák egységes látásának adottsága, amit természetesen nagy mértékben érthetővé tesz a népiségtörténet segédtudományainak akkori fejletlensége és a történetírástól való elszigeteltsége.

Meg kell még emlékeznünk néhány egyetemesebb jelentőségű munkáról, melyek a népiségtörténetnek ma is nélkülözhetetlen segédeszközei. Ilyen elsősorban *Csánki Dezső* műve (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, 4 kötet, Budapest, 1890–1913), mely Magyarország középkori helységeinek adatait tartalmazza, azután *Ortvay Tivadar* két könyve (Magyarország régi vízrajza, 2 kötet, Budapest, 1882. és Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, 3 kötet, Budapest, 1891–92) és végül *Hunfalvy Pál* nemzetiségtörténeti munkája (Magyarország ethnographiája, Budapest, 1876), mely utóbbi ma is egyedülálló értékes kísérlet ennek a fontos kérdésszövevénynek feldolgozására.

A HÁBORÚ UTÁNI KORSZAKNAK a népiségtörténet szempontjából nagy eseménye a nyelvészek bekapcsolódása. *Melich János* korszakos jelentőségű könyve (A honfoglaláskori Magyarország, Budapest, 1925–29) az első nyelvészeti szakszerű helynévmagyarázat-gyűjteményünk; eredményei, melyek a honfoglaláskor a magyarok által itt talált népelemek földrajzi elhelyezkedésére és a magyarsághoz viszonyított aránylagos csekélységére vonatkoznak, azóta történetírásunk közkincsévé váltak. *Kniezsa István* és *Moór Elemér* folytatják az ilyen irányú kutatásokat. *Kniezsa N.* Drăganu román nyelvész elméletét, mely szerint a középkorban a Dunántúlon és a Felvidéken helynevek tanúsága szerint román néptömegek éltek volna, sikeresen cáfolva (Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen, Budapest, 1936) kezdte meg helynévmagyarázó munkásságát, melynek során tisztázta a koraközépkori Magyarország nemzeti viszonyait (Magyarország népei a XI. században, Budapest, 1938), bebizonyítva korai helynévanyagunkból, hogy a honfoglaló magyarság hazánkban csak szláv nyelvű népességet talált, ez is a síkság és az erdőségek határán és mocsárvidékeken élt, míg a magyarság az ország egész területét a bukkerdők vonaláig korán megszállotta. »Erdély földrajzi nevei« című tanulmányában (Erdély, Budapest, 1940) az erdélyi hely- és folyónevek elemzése során kifejti, hogy a románságot a magashegyi vidékek kivételével a magyarság, sőt a szászok is mindenütt megelőzte, mert a mezőségi és hegyaljai földrajzi neveket a románság a magyarból, illetve a németből vette át. Legutóbbi könyve (Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez, Budapest, 1941) hasonló eszközökkel érzékelteti azt a területi hódítást, melyet a szlovákság a török korban megritkult magyarság rovására tett. *Moór* viszont Nyugat-Magyarországról mutatja ki (Westungarn im Mittelalter, Szeged, 1936), hogy itt is a magyar település mindenütt megelőzte a németet.

A nyelvészet kezdeményezéseivel egyidőben, közvetlenül a háború után a történettudomány is fokozott érdeklődéssel fordult a népiség felé.

Már a szellemtörténeti iskola nagy szintetikus művében (Hóman–Szekfü: Magyar történet) a módszer és az akkor ismert anyag engedte kereteken belül érvényesültek település-, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok. *Hóman Bálint, Deér József, Váczy Péter* a középkor, *Szekfü Gyula* és mások az újkor számos ilyen természetű problémájának felvetésével és megoldásával úttörő és iránytszabó kezdeményezéseket tettek, melyek nélkül a népiségtörténeti kutatás sok tekintetben ma is a sötétben tapogatóznék.

Hasonlóan nagyjelentőségű *Hajnal István* munkássága, aki a történettudomány szociológiai módszereinek lehetőségeit és gyakorlati alkalmazását mutatta be (*Az újkor története, Egyetemes Történet, III. kötet, Budapest, 1936 és Történelem és szociológia, Századok, 1939.*).

A népiségtörténet gazdaság- és társadalomtörténeti ágának kifejlődése *Domanovszky Sándor* nevével függ össze, aki nemcsak maga végzett alapvető fontosságú gazdaságtörténeti kutatásokat, hanem tanítványok egész sorának nevelésével jól felkészült s máris komoly eredményeket felmutató kutatógárdát adott a népiségtörténetnek. Ebből az iskolából került ki azoknak a fiatal gazdaság- és társadalomtörténészeknek nagyrésze, akik a nemrég megjelent Magyar Művelődéstörténet kötetében eddigi munkásságuk összefoglalásaként a magyar népiségtörténet gazdasági és társadalmi vonatkozásait először tárgyalják valóban az új tudományág módszerével és szempontjai szerint, a magyar népi életforma és sorsalakulás eddig nagyrészt ismeretlen alapkérdéseit vetve fel és világítva meg (*Bakács István, Berlász Jenő, Csapodi Csaba, Domanovszky György, Ember Győző, Juhász Lajos, Kring Miklós, Sinkovics István, Wellmann Imre, stb.*).

A helytörténeti irodalom újszemponutú művelésének s ezzel a népiségtörténet településtörténeti ágának úttörési érdeme *Mályusz Elemért* illeti meg. Ő fogalmazta meg elsőnek a magyar népiségtörténet elméletét és feladatait (*A magyar történetírás új útjai c. gyűjteményes munkában, Budapest, 1932*) s ő adott első példát a gyakorlati megvalósításra is »Turóc megye kialakulása« (*Budapest, 1922*) című tanulmányában, mely éles ellentétben az addigi megye-monografiák összefüggéstelen, szemponttalan előadásmódjával, a település menetének, formáinak, szervezetének, a megyei társadalmi élet kialakulásának, a lakosság nemzetiségi, gazdasági és társadalmi viszonyainak szerves egészként való tárgyalásával iskolát teremtett. Bár Mályusz későbbi munkássága inkább a társadalomtörténet felé tolódt el (ezen a téren középkori és újkorai eredményei nem kevésbé fontosak), továbbra is irányítója maradt a magyar település- és népiségtörténeti kutatásnak; az ő szerkesztése alatt álló sorozatban és sok tekintetben szellemi hozzájárulásával jelent meg *Szabó István* könyve (*Ugocsa megye, Budapest, 1937*), mely máig a magyar népiségtörténeti irodalom reprezentatív alkotása. Egy megye életének fél évezredét mutatja be, az emberi települések megindulásától a népi és nemzetiségi viszonyoknak a XVIII. században bekövetkezett kialakulásáig. Bár szempontjai elsősorban népesedéstörténetiek és a fősúlyt a nemzetiségi kérdésre fekteti, a gazdasági és társadalmi élet, a birtokviszonyok és a népi élet történeti eszközökkel megfogható más megnyilvánulásai is helyet találnak és szervesen illeszkednek bele a sokoldalú, gazdag képbe. Az eredmények itt is a magyarok feltétlen települési prioritását mutatják, a német, rutén és román bevándorlók csak követik őket. Különösen érdekes és történetirodalmunkban az első rendszeres ilyen-nemű munkát az nemzetiségi viszonyok újkorai eltolódásának megrajzolása. A könyv egyébként abban is úttörő jelentőségű, hogy elsőnek valósítja meg a népiségtörténet művelésében elengedhetetlen kollektív munkamódszert. Kniezsa István nyelvészeti hozzájárulása, mely nélkül

a hely- és személynevekből levonható fontos település- és nemzetiségtörténeti eredmények aligha lettek volna elérhetők, szervesen egészíti ki a történész munkáját.

Mályusz módszerének felhasználásával készült *Fekete Nagy Antal*-nak »A Szepesség területi és társadalmi kialakulása« (Budapest, 1934) című munkája s ugyanezt, a Szabó István és Kniezsa István által részletesebben kidolgozott metódust alkalmazták fiatalabb településtörténészeink is, Mályusz Elemér tanítványai (Fügedi Erik, Balázs Éva, Iczkovits Emma, Maksai Ferenc és Jakó Zsigmond), akik Nyitra, Kolozs, Alsófehér, Szatmár és Bihar megyék középkori településtörténetét dolgozták fel. Munkáik a magyarságnak az illető területeken korai megjelenését és a középkori magyar települési területnek a maihoz képest lényegesen nagyobb kiterjedését bizonyítják.

AZ ELMONDOTTAKBÓL kiviláglik, hogy a népiségtörténet művelésébe más tudományok közül eddig a legeredményesebben a nyelvészet kapcsolódott bele. Megtörténtek azonban a döntő kezdeményezések más tudományok részéről is. A földrajzi tudományok közül az emberföldrajz a településtörténetnek egyenesen alaptudománya, eredményeinek a népiségtörténetben való értékesítésére elsősorban *Prinz Gyula* hatalmas műve (a »Magyar föld, magyar faj« köteteiben) szolgáltat példát. *Glaser Lajos* kartográfiai munkássága máris szervesen kiegészítő tartozéka településtörténetünknek. *Bartucz Lajos* és a fiatalabb fajbiológusok munkássága az élettani kutatásokat teszik gyümölcsözővé a népiségtörténet számára, míg *Györffy István*nak magyar népi életformák és települési kérdések terén végzett nagyfontosságú néprajzi kutatásai erről az oldalról járulnak hozzá. A régészet legújabbán *Szabó Kálmán*nak az alföldi tanyavilágra vonatkozó ásatásai és kutatásai révén hozott új szempontokat és eredményeket a népiségtörténet műveléséhez.

Kétségtelen, hogy csak az érintett és még sok más tudományág összeműködéséből remélhető, hogy a magyar népiségtörténet választ tud majd adni a magyar nép történeti életének ma még nagyrészt nyílt kérdéseire. Ezt a tudományos összeműködést vannak hivatva rendszeresíteni az újonnan felállított kutatóintézetek, melyek keretein belül az összes számbajöhető szaktudományok szakképzett kutatókkal vannak képviselve s a munka már az elérendő szintézis szempontjaira való figyelemmel folyik. A budapesti tudományegyetem *Magyarságtudományi Intézete* eddig két kiadványával (»Úr és paraszt a magyar élet egységében« és »Erdély és népei«) járult hozzá a magyar népiségtörténet alapjához, a *Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet* tagintézetei pedig (Magyar Történettudományi Intézet, Államtudományi Intézet a beléolvadt Nép- és tájkatató Intézettel és az Erdélyi Tudományos Intézet) munkatervük oroszulánrészét éppen a népiségtörténet kutatásának szentelik.

Az új Magyarország a magyar népi kultúra hagyományaira és a magyar nép anyagi és szellemi munkájára fog felépülni. A magyar népiségtörténet fog gondoskodni arról, hogy ennek az új országépítésnek történeti alapjai a nemzet szellemi közkincsévé váljanak.

MAKKAI LÁSZLÓ